

УДК 94(477.82):631

Я. М. Шабала – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої і нової історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки

Аграрна реформа і розвиток сільськогосподарської кооперації на Волині (1991–2009 роки)

Роботу виконано на кафедрі давньої і нової історії України ВНУ ім. Лесі Українки

У статті аналізуються стратегічні засади аграрної реформи періоду незалежності України, основні нормативно-правові підстави проведення, шляхи, методи та наслідки її реалізації на Волині. В контексті реформування сільського господарства розглянуто питання розвитку кооперації, показано її роль та місце в аграрному секторі на сучасному етапі, порушено проблему перспектив кооперативного будівництва у волинському селі.

Ключові слова: сільське господарство, аграрна реформа, аграрне законодавство, земельний пай, майновий пай, кооперація, сільськогосподарський кооператив.

Шабала Я. Н. Аграрная реформа и развитие сельскохозяйственной кооперации на Волини (1991–2009 годы). В статье анализируется стратегия аграрной реформы периода независимости Украины, юридические основания, пути, методы и результаты ее реализации на Волини. В контексте реформирования сельского хозяйства затрагивается вопрос развития кооперации, демонстрируется ее роль и место в аграрном секторе на современном этапе, рассматриваются перспективы кооперативного строительства в волинском селе.

Ключевые слова: сельское хозяйство, аграрная реформа, аграрное законодательство, земельный пай, имущественный пай, кооперация, сельскохозяйственный кооператив.

Shabala Ya. M. Agrarian Reforms and Development Agricultural Cooperation in Volyn (1991–2009). The article analyses agrarian reforms in the period of Ukrainian independence, its legal basis, ways, methods and the consequences of its realization in Volyn. The problem of cooperation development is considered in the context of agricultural reforms. The author tackles the importance of these reforms and their place in agrarian sector at the modern stage, paying great attention to the perspectives of cooperation process in Volyn village.

Key words: agriculture, agrarian reform, agrarian legislature, land share, property share, cooperation, agricultural cooperation.

Постановка наукової проблеми. Минуло 18 років із часу проголошення Україною незалежності, проте й донині перед суспільством і владою стоїть багато невирішених проблем як у політичній, так і в економічній сферах. Щодо економіки, то в ряді її важливих галузей не лише не відбулося позитивних зрушень, а навпаки, і далі поглиблюються кризові явища. Особливо це стосується сільського господарства, яке піддалося радикальній реформі. У цьому контексті моніторинг процесу реформування аграрного сектора, аналіз поточних результатів реформи має надзвичайно важливе значення, оскільки дає можливість визначити її соціально-економічну ефективність, виявити гальмівні та деструктивні чинники, щоб у майбутньому усунути їх. Аналіз сучасного стану українського села у поєднанні з вивченням власного господарського досвіду та світової економічної практики допоможе швидше віднайти дієві механізми, які зупинять руйнівні процеси та виведуть його на шлях подолання кризи.

Головним завданням цієї публікації є аналіз кількісних та якісних показників, які демонструють хід реалізації та наслідки аграрної реформи на Волині, визначення ролі та перспектив сільськогосподарської кооперації в процесі реформування волинського села.

У процесі підготовки публікації ставилася мета розкрити суть, зміст та наслідки модернізаційних процесів в аграрному секторі Волині, порушити проблему значення сільськогосподарської кооперації в ході реформування аграрних відносин.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Після проголошення незалежності України головним завданням у соціально-економічній сфері стало проведення радикальних реформ, спрямованих на побудову ринкової економіки, яка б стала запорукою безпеки держави, гарантом стабільності та добробуту громадян. З цією метою з початку 90-х років у державі розпочалася хвиля реформ, які охопили всі галузі економіки, у тому числі й сільське господарство.

© Шабала Я. М., 2009

Слід зауважити, що нормативно-правові підстави для реформування аграрних відносин в Україні почали закладатися ще до проголошення незалежності. Так, у 1990 р. було прийнято Закон “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” від 17 жовтня 1990 р., де чи не вперше передбачалося “надання агропромисловим виробникам права вільного вибору форм власності і напрямів трудової та господарської діяльності, повної власності на результати своєї праці” [3, 602]. Певні орієнтири в реформуванні аграрної системи визначила й постанова Верховної Ради Української РСР від 18 грудня 1990 р. “Про земельну реформу”. Вона націлювала на створення умов для виникнення різних типів господарств, що базувалися б на різних формах власності, у тому числі селянських (фермерських) господарств [4, 100].

З проголошенням Україною незалежності курс на аграрну реформу тривав. Проте на початковому етапі аграрна політика не була спрямована на радикальну перебудову аграрних відносин, радше вона мала на меті адаптувати колгоспно-радгоспну систему до ринкових умов, не порушуючи її основ. Низка постанов і законів націлювали на створення альтернативних колгоспам господарств, зокрема фермерських, на реорганізацію колгоспів та радгоспів в колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). Так, 20 грудня 1991 р. було прийнято Закон Верховної Ради “Про селянське (фермерське) господарство” від 20 грудня 1991 р. Він гарантував рівноправність фермерським господарствам поряд із державними, колективними, орендними та іншими підприємствами [5, 186], у лютому 1992 р. – Закон України “Про колективне сільськогосподарське підприємство”.

Якщо реорганізація колгоспів у КСП нагадувала зміну вивіски, то створення фермерських господарств із 1991 р. стало важливим напрямом реформування аграрного сектора Волині. На кінець року їх було зареєстровано 63. До середини 90-х років чисельність фермерських господарств стрімко зростала: у 1992 р. їх нараховувалося 321, у 1993 р. – 531, у 1994 р. – 567 [10, 2].

Проте загалом до середини 1990-х рр. реформа просувалася повільно. Це можна було пояснити тим, що вона суттєво не торкнулася основ колгоспно-радгоспної системи, в її трансформації бракувало ключових ринкових елементів, особливо у відносинах власності. Важливим кроком, який упровадив ринкові важелі у процес реформування аграрного сектора, став Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” від 10 листопада 1994 р. Указ передбачав передачу землі, яка перебувала в користуванні колективних сільськогосподарських підприємств у їхню власність (тобто роздержавлення землі). Земля, яка ставала власністю КСП, ділилася на частки (паї), а кожен член господарства міг отримати належний йому пай безкоштовно у приватну власність і вільно ним розпорядитися (продати, подарувати, господарювати на ньому самостійно тощо) [8, 276].

У 1995–1996 рр. у Волинській області виникає ряд служб та організацій, які починають надавати допомогу КСП у розпаюванні землі та майна. Незважаючи на брак досвіду землевпорядних служб у цій справі, відсутність належного кадрового забезпечення та фінансування реформи, до осені 1996 р., як зазначив тодішній голова облдержадміністрації Б. Клімчук в інтерв'ю газеті “Волинь”, у Волинській області було реформовано 355 колгоспів із 358 [6].

Новим каталізатором реформування земельних відносин став Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” від 3 грудня 1999 р. Цей указ передбачав реформування протягом грудня 1999 – квітня 2000 р. колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно. Згідно з Указом усім членам колективних сільськогосподарських підприємств надавалося право вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств та інших типів господарств, заснованих на приватній власності [8, 435–436].

У ході реалізації цього указу у Волинській області станом на 2003 р. було виділено сертифікати на земельний пай 220,4 тис. власників, на майновий пай – 234,1 тис. власників. На 2003 р. було оформлено 145 тис. державних актів на право власності, 61,8 тис. перебували в стадії розробки [13, 58]. Понад 140 тис. власників земельних паїв передали землю в оренду новоствореним сільськогосподарським формуванням.

Таким чином, колгоспно-радгоспну систему у волинському селі було демонтовано, розпочався складний процес формування нової інфраструктури аграрного сектора. Нині основних сільськогосподарських виробників Волині можна згрупувати у дві категорії: сільгосппідприємства та господарства населення. *Сільськогосподарські підприємства* – це самостійні статутні об'єкти, які мають

право юридичної особи та здійснюють виробничу діяльність у галузі сільського господарства з метою одержання прибутку. У 2008 р. до цієї категорії належали такі підприємства (табл. 1) [12, 34].

Таблиця 1

Діючі підприємства у сільському господарстві у 2008 р. за організаційно-правовими формами господарювання

Сільськогосподарські підприємства	Одиниць	У відсотках до загальної кількості
Виробничі кооперативи	156	14,8
Господарські товариства	150	14,2
Державні підприємства	9	0,8
Приватні підприємства	93	8,8
Фермерські господарства	603	57,2
Підприємства інших форм господарювання	44	4,2
Усього	1055	100,0

Щодо сільськогосподарських підприємств, то станом на 2008 р. 66,2 % їх загальної кількості успішно вели господарство і мали прибутки, збитковими на цей час були 33,8 % господарств [12, 35].

У цій категорії впродовж останніх п'яти років хорошу динаміку росту демонструють фермерські господарства. На початок 2010 р. в області зареєстровано 894 господарства.

Господарства населення – це сукупність осіб (або одна особа), які разом проживають і господарюють. Для сільськогосподарського виробництва вони використовують землі, відведені їм під особисте підсобне господарство, колективне садівництво і городництво, сінокосіння та випасання худоби, ведення товарного виробництва. На нинішній час ці господарства є основними користувачами сільськогосподарських угідь, оскільки вони займають 54,8 % їх загальної площі, або 577,3 тис. га. У 2005 р. їх нараховувалося понад 183 тис. і середня площа такого господарства становила 3,22 га [1, 4]. Крім того, майже 50 тис. господарів приєднали до особистих господарств належні їм земельні паї і господарюють самостійно без реєстрації як юридичні особи [2, 148].

На початок 2009 р. в аграрному секторі Волині нараховувалося 163 503 особисті селянські господарства, які займали площу 306,6 тис. га. У них утримувалося 133,7 тис. голів великої рогатої худоби і 206,5 тис. свиней [12, 39]. Сьогодні ці господарства є основними виробниками сільськогосподарської продукції. Так, у 2000 р. їх частка становила 78,4 %, у 2001 р. – 80,3 %, у 2002 р. – 80,9 %, у 2003 р. – 80,7 %, у 2004 р. – 77,1 % у валовому виробництві цієї продукції в області [1, 7]. Нині ця частка становить також понад 70 %.

Проте в умовах ринкової трансформації аграрного сектора особисті селянські, фермерські господарства та значна частина сільгоспідприємств, переважно невеликих, в умовах кризи та загострення конкуренції на аграрному ринку опинилися в скрутному становищі. Надзвичайно низькі ціни на сільськогосподарську продукцію, з одного боку, та непомірно високі ціни на інвентар, насіння, добрива, техніку і паливо-мастильні матеріали – з іншого, робить їхнє господарювання низькорентабельним, а то й збитковим. Гострою проблемою для сільських товаровиробників є брак постійних та надійних каналів збуту на внутрішньому ринку. Сьогодні це призводить до того, що частина їхньої продукції псується, іншу частину вони змушені реалізувати на стихійних ринках або віддавати за безцінь посередникам. Зовнішні ринки для переважної більшості волинських аграріїв взагалі не доступні. Вони не здатні самостійно налагодити виробництво продукції, яка б за якісними показниками відповідала міжнародним стандартам, зокрема вимогам СОТ, тому змушені орієнтуватися лише на місцевого споживача. В соціально-психологічному аспекті така ситуація призводить до руйнування традиційних для волинських селян цінностей – любові до землі та праці, підриває почуття господаря землі, престиж хліборобської праці. Селяни залишають домівки у пошуках тимчасових заробітків у містах, за кордоном, що спричиняє скорочення сільського населення, руйнування соціальної інфраструктури села. В такій ситуації очевидною є потреба, з одного боку, державної підтримки села, з іншого – пошуку шляхів підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, що стало б запорукою розбудови села, піднесення рівня і якості життя сільського населення.

У цьому контексті аграрії значні надії покладають на сільськогосподарську кооперацію. Підставами для цього можуть бути світова економічна практика та власний історичний досвід, приклад успішного господарювання окремих волинських кооперативів, останні кроки уряду й держави,

скеровані на підтримку кооперативного будівництва на селі. Серед них слід виділити Постанову Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 р. № 557 “Про затвердження Державної цільової економічної програми підтримки розвитку сільськогосподарських кооперативів на період до 2015 року”. У ній зазначено, що “метою програми є удосконалення правових, соціально-економічних та організаційних умов для створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, формування їх інфраструктури, зняття перешкод на шляху до організованого аграрного ринку особистим селянським, фермерським господарствам та фізичним особам – сільськогосподарським товаровиробникам, підвищення добробуту і зайнятості сільського населення” [14].

Якщо брати до уваги участь сільськогосподарських виробників у кооперативах в окремих зарубіжних державах, то в таких країнах, як Швеція, Данія, Норвегія, Нідерланди, Японія кооперативами охоплено 100 % виробників сільськогосподарської продукції. Кооперативи тут зорганізовані за галузевим принципом. Найчисленнішою є група кооперативів із заготівлі, переробки та збуту продукції. Наприклад, у Данії вони переробляють 90 % товарного молока, виробляють стільки ж масла і сиру на експорт, у Фінляндії участь кооперативів у забої худоби і виробництві м'ясної продукції сягає 80 % [15, 12].

Щодо власного історичного досвіду, варто пригадати 20–30-ті рр. минулого століття. За цей період у Волинському воєводстві виникло 577 кооперативів, із них 228 – ощадно-позичкові, 92 – молочарські, 231 – споживчий, 11 – сільськогосподарсько-торговельні, 15 – інших профілів. Загальна кількість членів цих кооперативів становила 130 тис. осіб [11, 45]. Волинська кооперація на практиці довела свою ефективність, оскільки стала дієвим захистом економічних інтересів сільських товаровиробників, сприяла піднесенню ефективності господарювання і, відповідно, добробуту селян, завдяки значній культурно-просвітницькій роботі підвищувала культуру господарювання. Тому не викликає сумніву те, що і в нинішніх умовах вона може успішно виконувати зазначені функції.

Цікаві міркування щодо аграрної реформи в Україні висловив її ініціатор, колишній Президент України Л. Кучма в книзі “Своїм шляхом: Роздуми про економічні реформи в Україні”. Він, зокрема, зазначив, що після Указу 1994 р. поставало питання про те, як після паювання КСП забезпечити цілісне використання розпайованої землі. Вихід було знайдено в оренді землі. “Отже, паювання землі як підготовчий етап приватизації та оренда землі як спосіб об'єднання земельних паїв – це два стовпи нашої земельної реформи. Оренда давала змогу об'єднувати земельні ділянки у великі масиви для їх ефективного використання”, – пише Л. Кучма [9, 177]. Хоча, на наш погляд, паювання землі і майна КСП створювало реальні матеріальні й організаційні передумови для кооперування, і цей шлях міг бути ефективніший. Адже нині для основної маси волинських селян, які здали майнові та земельні паї в оренду, орендна плата не стала відчутним джерелом господарської спроможності та добробуту. Матеріальна винагорода власникам паїв є незначною, а основні прибутки господарства населення отримує від реалізації власної продукції.

Слід зауважити, що окремі господарники відразу після розпаювання колгоспів на їхньому місці зорганізували кооперативи. До 2005 р. у Волинській області постало 214 сільськогосподарських виробничих кооперативів. Окремі з них демонстрували хороші результати господарювання. Наприклад сільськогосподарський виробничий кооператив “Вільна Україна” (голова В. Шкарадюк) в Іванічівському районі, маючи 13 % районних запасів ріллі, виробляв 19 % зерна, 41 % цукрового буряка, 37 % молока, 41 % м'яса [7]. У Любешівському районі успішно налагодив діяльність приватний сільськогосподарський виробничий кооператив “Колос” (голова В. Трушик). Це господарство продукує елітні сорти насіння зернових і картоплі, має добре розвинену тваринницьку галузь із племінною справою. В кооперативі було відкрито власну їдальню, міні-пекарню, пилораму, магазин, станцію технічного обслуговування автомобілів. Його керівництво спрямувало діяльність на максимальне задоволення виробничих та соціальних потреб трудівників [7]. Проте переважна більшість кооперативів не змогла налагодити ефективне господарювання і станом на 2005 р. серед господарств цієї категорії збитковими були 57,2 %. Основними чинниками, які не дали змоги повною мірою реалізувати потенціал сільськогосподарської кооперації у Волинській області були слабка популяризація кооперативних ідей, брак у місцевих кооператорів організаційного та господарського досвіду, слабка матеріальна база кооперативів, недостатня підтримка з боку держави та місцевих органів влади. Станом на початок 2009 р. в області залишилося 156 сільськогосподарських виробничих кооперативів [12, 35].

Проте саму ідею кооперування сільськогосподарських виробників на сучасному етапі не відкинуто. Особлива увага нині приділяється створенню сільськогосподарських обслуговуючих коопера-

тивів. Згідно із Законом України “Про сільськогосподарську кооперацію” обслуговуючі кооперативи створюються для надання послуг, пов’язаних із виробництвом, переробкою та збутом продукції. Залежно від видів діяльності вони поділяються на переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі, сервісні та ін. У разі поєднання кількох видів діяльності кооперативи стають багатофункціональними [8, 328]. Саме на підтримку таких кооперативів скерована згадана вище Постанова Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 р. № 557.

Нині у Волинській області зареєстровано понад 30 обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів. Питання їх утворення та налагодження ефективної діяльності постійно перебуває в полі зору місцевих органів влади, обласної асоціації фермерів та землевласників, які пов’язують з цими кооперативами вирішення багатьох питань господарсько-економічного та соціального характеру.

Висновок. Отже, як свідчить світова економічна практика та наш власний історичний досвід, як показують окремі успішні кроки кооперативного будівництва на сучасному етапі, сільськогосподарська кооперація має у собі значний потенціал. Що стосується сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, то для розбудови їх мережі потрібно створити низку важливих передумов, зокрема вдосконалити нормативно-правову базу, що регламентує їхню діяльність, посилити матеріально-технічну базу, забезпечити організаційну і фінансову допомогу з боку держави та місцевих органів влади.

Література

1. Аграрний комплекс Волині (стан і перспективи). – Луцьк : [б. в.], 2006. – 28 с.
2. Болгов В. Новітня історія України. Волинь / В. Болгов, І. Болгов. – К. : [б. в.], 2006. – 320 с.
3. Відом. Верх. Ради УРСР. – 1990. – № 45. – С. 602.
4. Відом. Верх. Ради УРСР. – 1991. – № 10. – С. 100.
5. Відом. Верх. Ради України. – 1992. – № 14. – С. 186.
6. Волинь. – 1996. – 24 серп.
7. Волинь. – 2005. – 5 серп.
8. Жушман В. Аграрне право та законодавство України (в питаннях та відповідях) : навч.-практ. посіб. / В. Жушман. – Х. : ТОВ “Одіссей”, 2006. – 236 с.
9. Кучма Л. Д. Своім шляхом: Роздуми про економічні реформи в Україні / Л. Д. Кучма. – К. : Концерн “Вид. дім «Ін Юре»”, 2004. – 384 с.
10. Приватний сектор у сільському господарстві : стат. зб. – Луцьк : [б. в.], 1999. – 47 с.
11. Прихода Г. А. З історії господарювання волинських селян за Польщі (1921–1939 рр.) / Г. А. Прихода, Я. М. Шабала. – Луцьк : Настир’я, 2001. – 96 с.
12. Сільське господарство Волині : стат. зб. – Луцьк : [б. в.], 2009. – 315 с.
13. Стратегія економічного та соціального розвитку Волинської області на 2005–2015 рр. – Луцьк : [б. в.], 2004. – 153 с.
14. Уряд. кур’єр. – 2009. – 12 черв.
15. Фермер України. – 2009. – 1–31 січ. – С. 12.

Ел. адреса: dav-ist@univer.lutsk.ua

Статтю подано до редколегії
06.11.2009 р.